

ELWIN HOFMAN

Verklaring der plaat

William Hogarth, *The Idle 'Prentice Executed at Tyburn*, ingekleurde gravure (1747). Londen, Victoria & Albert Museum.

In 1747 verscheen van de hand van de Britse kunstenaar William Hogarth een reeks van twaalf gravures, bedoeld voor de opvoeding van de jeugd. De reeks *Industry and Idleness* contrasteert de levensloop van twee leerlingen: Francis Goodchild, uitslover par excellence, en Tom Idle, absolute nietsnut. Beide leerlingen beginnen op gelijke

voet bij hun meester en krijgen dezelfde taken, maar slaan heel verschillende wegen in. Francis Goodchild eindigt uiteindelijk als burgemeester van Londen. Tom Idle eindigt aan de galg.

De boodschap is duidelijk: werk hard en misdraag je niet, of ook jij eindigt aan de galg. Hogarth volgt de in de achttiende eeuw populaire opvatting van het hellend vlak: kleine zonden, zoals luiheid op het werk of valsspelen bij het gokken, leiden onvermijdelijk tot steeds zwaardere misstappen. Idle verliest zijn job, wordt struikrover en belandt dronken in bed met een armtierige prostituee. Uiteindelijk begaat heeft hij zelfs een moord – allemaal om wat geld te bemachtigen. Maar het lot keert zich onvermijdelijk tegen hem: voor een goudstuk ver raadt zijn bijslaap hem bij de stadswacht.

Dat leidt ertoe dat Goodchild en Idle elkaar weer ontmoeten: Goodchild heeft het intussen tot rechter geschopt en veroordeelt Idle tot de dood. In plaat 11, hier op de kaft afgebeeld, wordt Idle in een kar naar het Londense galgenveld Tyburn gevoerd. In zijn laatste wanhopige momenten beklagt hij zijn levenskeuzes en leest hij een gebedenboek. Het massaal opgedaagde gepeupel kijkt toe met een mengeling van weerzin en enthousiasme. Op hetzelfde moment, zo zien we op de laatste plaat, rijdt Goodchild als Lord Mayor door de stad. De jeugd weet wat haar te doen staat.

Inhoud

Van de redactie	3
AFZONDERLIJKE BIJDRAGE	5
LIEKE VAN DEINSEN EN TON VAN STRIEN, Vele handen, veel werk. Het Panpoëticon Batavûm en de vroegste Nederlandse literatuurgeschiedschrijving	7
SCHURKEN, SCHELMEN & SCHANDALEN	31
ELWIN HOFMAN, Schavuiten op het schavot: een inleiding en een pleidooi	33
KEVIN DEKOSTER, De pijn van Anna Haelewijn. Medische expertise in achttiende-eeuwse Vlaamse verkrachtingsdossiers	43
GRIET VERMEESCH, Intriges, corruptie en schandaal. Een casus van machtsmisbruik binnen de burgerlijke rechtspraak te Leuven, 1775-1783	57
ERIK-JAN BROERS, Criminele vagebonden voor de rechter in Staats- Brabant en zijn grensgebieden	71
DIRK LUEB, Nachtloners. Draggers en hun smokkelnetwerken in het departement van de Twee Netten, 1795-1810	83
TOM BERVOETS EN INÈS GLOGOWSKI, 'Un bordel public'? De Brusselse Treurenberggevangenis op het einde van het Ancien Regime	99

TOM LAUREYS, Behoud de begeerte, maar beheers ze. Het seksueel rationalisme van Hadriaan Beverland en Lodewijk Meyer	113
RENÉE VULTO, 'De Duivel schoptse voor haar kont. Hozée, Hozée, Hozée!' Het lied als agitator in Nederlandse twisten, rellen en protesten, 1780-1820	127
ANDREW BRICKER, Sentimentalizing Female Murderers in Eighteenth-Century England	141
Over de auteurs	157

Van de redactie

2020 zal de annalen ingaan als het jaar van Covid-19. Gelukkig zijn er, ook in tijden van crisis, wel nog zekerheden: vivat het *Jaarboek De Achttiende Eeuw!* Enkele dagen na onze redactievergadering van begin maart werden in Nederland en België de quarantainemaatregelen ingesteld. Net als de auteurs hebben wij het jaarboek vervolgens in compleet isolement afgewerkt. We zijn evenwel bijzonder tevreden met het resultaat en we hopen dat u deze editie in goede gezondheid mag ontvangen.

Plaatste de coronacrisis vaak vergeten helden voor het voetlicht, dan doet het dossier van het huidige jaarboek het omgekeerde. Redacteur Elwin Hofman presenteert bijdragen over historische schurken, schelmen en schandalen om aandacht te schenken aan de duistere kanten van de Verlichting. U komt in het dossier meer te weten over medische expertise en forensisch onderzoek in verkrachtingszaken, misbruiken in de burgerlijke rechtspraak, vagebonden en smokkelaars, gevangenisstraffen, literaire verbeeldingen van wellust, het lied als politiek wapen, en de romantisering van misdadigers. Hofman vertelt in zijn inleiding bij het dossier nog meer over dit breed palet aan schorriemorrie.

Voor u aan het dossier begint, treft u nog de fraaie bijdrage van Lieke van Deinsen en Ton van Strien aan. Zij stellen het *Panpoëticon Batavûm* voor: een pronkkabinet van Nederlandse auteursportretten dat in de loop van de achttiende eeuw werd aangevuld met korte biografische schetsen. Op die manier vormde het *Panpoëticon Batavûm* de eerste aanzet voor een literatuurgeschiedschrijving van Nederland. Bij de Leidse kruitramp van 1807 raakte het kabinet echter onherstelbaar beschadigd, en in de loop van de negentiende eeuw raakten zowel de portretten als de biografieën verspreid. Het Rijksmuseum heeft een deel van de portretten kunnen terugvinden. In hun artikel stellen Van Deinsen en Van Strien hun vondsten van de biografieën voor.

Ook het jaarboek van volgend jaar belooft spannend te worden. In 2021 stelt gastredactrice Delphine Calle een dossier samen over liefde, hartstocht en erotiek. Zoals steeds nodigen we auteurs ook uit om afzonderlijke bijdragen in te sturen. Alles wat met de lange achttiende eeuw (1670-1830) te maken heeft, zij

het in haar sociale, politieke, economische, filosofische, religieuze, literaire, artistieke, architecturale of muzikale aspecten, komt in aanmerking voor publicatie. Gedetailleerde richtlijnen kunt u terugvinden op www.18e-eeuw.nl.

We wensen u een leerrijke en veilige ontmoeting met de schurken en schelmen uit het *Jaarboek De Achttiende Eeuw*.

De redactie.

AFZONDERLIJKE BIJDRAGE

Vele handen, veel werk

Het Panpoëticon Batavûm en de vroegste Nederlandse literatuurgeschiedschrijving

KERNWOORDEN: literatuurgeschiedschrijving – Panpoëticon Batavûm – canonvorming – auteursportretten

‘Naamrol der Nederlandsche Dichteren en Dichtersessen, behoorende tot het Panpoëticon Batavûm, uitgebreid met eene aanwijzing van der zelve dichtwerken, geboorte- en sterfdagen, nevens eenige andere wetenswaardige omstandigheden, dus verre in ordre gebracht, door Michiel de Roode’. Zo luidt de titel van een recent ontdekt handschrift, dat berust in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen.* Het had het eerste Nederlandse literatuurlexicon kunnen opleveren.

De schrijver, Michiel de Roode (1685-1771), vermogend makelaar te Amsterdam, was in 1732 eigenaar geworden van het Panpoëticon Batavûm, het houten pronkkabinet dat zijn stadsgenoot Arnoud van Halen (1673-1732) had laten maken als onderkomen voor zijn collectie zelfgeschilderde portretjes van schrijvers, dichters en geleerden uit de Nederlanden.¹ Na Van Halens overlijden in 1732 had De Roode de collectie (de kast én de portretten, die als eenheid op de markt waren gebracht) aangekocht, en hij had er grootse plannen mee.² Hij voorzag het kabinet van extra decoraties, maakte meer ruimte in het interieur, voegde portretten van door Van Halen vergeten en later geboren auteurs toe en liet zelfs een deel van de oude vervangen, omdat ze beschadigd waren of niet aan zijn eisen voldeden. Kort na de verwerving ontstond bovendien het voorne- men om biografische schetsen te maken van alle geportretteerden.

Uit een aantal losse notities weten we dat verzamelaar en initiatiefnemer Van Halen daar al mee begonnen was, en mogelijk op diens verzoek had de Amsterdamse apotheker Lambert Bidloo (1638-1724) in 1720 een uitvoerig lofdicht op het Panpoëticon geschreven, waarin de destijds opgenomen auteurs met wisse-

* Met dank aan Steven Van Impe die ons erop attendeerde.

1 Over het leven van Michiel de Roode is weinig meer bekend dan dat hij in Amsterdam werd geboren als zoon van makelaar Michiel de Roode Jansz en Anna Somma en aldaar gedoopt is in de Lutherse kerk. Voor een uitgebreide geschiedenis van het Panpoëticon Batavûm, zie: Lieke van Deinsen, *The Panpoëticon Batavûm. The Portrait of the Author as a Celebrity* (Amsterdam 2016); Lieke van Deinsen, *Literaire erflaters. Canonvorming in tijden van culturele crisis* (Hilversum 2017) hoofdstuk 5. Een digitale reconstructie is te vinden op www.schrijverskabinet.nl.

2 Vgl. de aankondiging van de verkoop in de *Oprechte Haerlemsche Courant* op 14 juni 1732: '[h]et Pan-Poëticon [...] sekerlijck in het geheel en in een koop by malkander'.

Afb. 1 Jan Maurits Quinkhard, *Dubbelportret van Michiel de Roode en Jan Punt* (1738). Huidige vindplaats onbekend, fotoreproductie Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD).

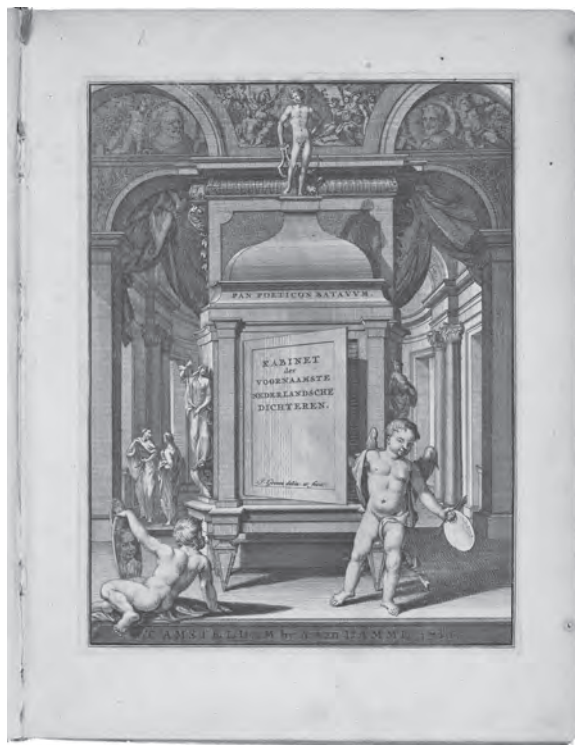
lend enthousiasme werden ‘bezongen’.³ Dat gedicht kan echter door de talloze uitweidingen, omwegen en gedachtesprongen van de auteur (nog afgezien van diens onnavolgbare taalgebruik) als wegwijzer door het kabinet nauwelijks hanteerbaar zijn geweest. Hoe ver Van Halen is gekomen met zijn systematische documentatie is niet bekend. In elk geval zette De Roode het werk op die manier voort: in hoofdzaak bio- en bibliografische gegevens per auteur, waar mogelijk aangevuld met getuigenissen van derden. Bij elke auteur die De Roode liet portretteren, documenteerde hij tevens de kunstenaar en de datum, en of er naar het leven was geschilderd (*ad vivum*) of naar een bestaande afbeelding.⁴ Ook verzamelde hij de originele handschriften van alle lofdichten op het Panpoëticon. Het project moet hem jarenlang in beslag hebben genomen.

In 1772 werd het Panpoëticon met toebehoren aangekocht door het Leidse literaire genootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen (KWDAV). Het kabinet kreeg een prominente plaats in de vergaderzaal en ging een steeds grotere rol spelen in het Nederlandse literaire leven van die tijd. Ook zette het genoot-

3 Lambert Bidloo, *Panpoëticon Batavûm, kabinet waar in de afbeeldingen van voornaame Nederlandsche dichteren, versameld [...] door Arnoud van Halen, en onder [...] aanmerkingen, over de Hollandsche rym-konst, geopend* (Amsterdam: A. van Damme, 1720). Over dit gecompliceerde lof- en leerdicht zie: Ton van Strien, ‘De schatkist. Lambert Bidloo’s Panpoëticon Batavûm’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 130 (2014/3) 236-260; Lieke van Deinsen en Ton van Strien, ‘Gebabbel van een bevlogen lezer. Lambert Bidloos verkenning van vergeten schrijvers’, *Vooyz* 35 (2007) 133-144.

4 Over de informatie die De Roode noteerde over de schilderijen, zie: Lieke van Deinsen, ‘A Tale of Images and Words: The Panpoëticon Batavûm and the Failed Attempt to Publish a History of Dutch Literature’, *The Rijksmuseum Bulletin* 69 (2020) 54-63.

Afb. 2 Gegraveerde titelpagina door Jan Goeree uit. Lambert Bidloo, *Panpoëticon Batavûm* (Amsterdam 1720). Amsterdam, Rijksmuseum.

schap De Roodes bio- en bibliografische project voort, zoals te zien is aan een groot aantal aanvullingen en kanttekeningen in de Antwerpse handschriften. Zelfs is er een begin gemaakt met een gekalligrafeerd afschrift van het geheel, misschien vanuit de gedachte dat er bij een pronkkast ook een pronkboek hoorde. Van de verzameling lofdichten die De Roode bijeen had gebracht verscheen in 1773 een gedrukte uitgave, aangevuld met een geschiedenis van de verzameling en een lijst van de geportretteerde auteurs.⁵

Maar hoeveel energie er ook in de onderneming gestoken werd, van voltooiing kwam het opnieuw niet. De rest van de geschiedenis van het Panpoëticon is vaker verteld. In 1807 werd het kabinet zwaar beschadigd tijdens de Leidse kruitramp. Anders dan vaak wordt aangenomen was dat nog niet het einde: twee jaar na de ramp, in 1809, werd de allicht wat opgekalefaterde kast met de schilderijtjes door het berooide KWDAV nog te koop aangeboden aan het nieuw opgerichte Koninklijk Museum, een directe voorganger van het huidi-

5 *Arnoud van Halen's Pan poëticon Batavûm verheerlijkt door lofdichten [...] getrokken uit het stamboek van Michiel de Roode; En nu eerst in 't licht gebragt door het genootschap [...] Kunst wordt door arbeid verkreegen* (Leiden 1773). Niet alle lofdichten uit de verzameling van De Roode haalden de druk: de bundel bevat er 173, terwijl De Roode tenminste tweehonderd exemplaren bijeen moet hebben gebracht. Vgl. de opmerking uit een veilingcatalogus uit 1772: 'een band met meer dan 200 Verzen op het Pan Poëticon door de vermaardste Dichters eigenhandig geschreven'. *Catalogus der Boeken en 't Panpoëticon Batavum nagelaten door den Heere A. de Jong* (Amsterdam 1771) 21.

ge Rijksmuseum. Dat toonde zich echter niet geïnteresseerd, waarna het kabinet uiteindelijk verloren is gegaan en de portretten verspreid zijn geraakt. De handschriften kwamen in het bezit van Engelbert Augustus hertog van Arenberg (1824-1875), die ze in 1868 liet veilen.⁶ Bij die gelegenheid zijn twee banden en een bijbehorend schriftje aangekocht door de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience te Antwerpen, waar ze lange tijd onopgemerkt zijn gebleven.⁷

In het volgende zullen we deze handschriften, het ontstaan ervan en de bewerkingen die ze hebben ondergaan nader onder de loep nemen. Ze zijn een unieke bron, niet zozeer vanwege de feitelijke informatie die ze bevatten, maar vooral om wat ze laten zien van de toewijding waarmee al vroeg in de achttiende eeuw gewerkt werd aan de geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur.

Een verzamelaar aan het werk

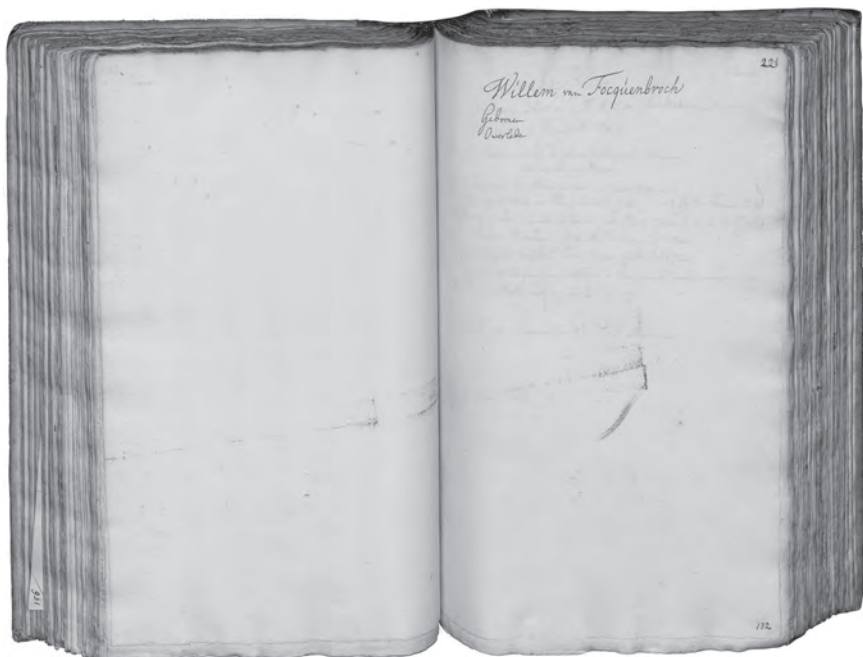
Van het album-De Roode, zoals we de handschriften korthedshalve zullen noemen, kennen we twee banden, die, op een aantal blanco vellen na, gefolieerd zijn 1-247 en 1-302.⁸ De eerste band bevat de chronologisch geordende biografische schetsen van Nederlandse schrijvers, geleerden en andere cultuurdragers die voor 1600 werden geboren, het tweede volumen handelt over auteurs geboren tussen 1600 en 1700. De in totaal 286 levensbeschrijvingen beslaan ruim vier eeuwen Nederlandse literaire en intellectuele geschiedenis: van de dertiende-eeuwse historieschrijver Melis Stoke (nr. 1) tot en met de Amsterdamse hoogleraar welsprekendheid Jacques Philippe d'Orville (nr. 356; 1696-1751).⁹ Het bijbehorende schriftje bevat onder andere een register, een handgeschreven titelpagina en diverse afstreeplijsten. Daarover later meer, maar over het register alvast dit: er staan 46 namen in die niet in de twee ons bekende

6 *Catalogue de livres anciens, rares et curieux, provenant du cabinet de Mr. N ...*, Fr.-J. Olivier, 6-9 July (Brussel 1868) (geannoteerd exemplaar KBR, Brussel, 3639 R 140/11). De Panpoëticon-manuscripten zijn ondergebracht onder lotnummers IIII, IIIIbis en IIII2. IIII betreft de handschriften centraal in deze bijdrage; IIIIbis is de onvoltooide netversie in een band ('Le même ouvrage, en 1 vol., d'une très belle écriture. Manuscrit non terminé. Transcription fort soignée et divers types calligraphiques'); en IIII2 beslaat de verzameling lofdichten die De Roode bijeenbracht in twee volumes. Waar lotnummers IIIIbis en IIII2 na de veiling terecht zijn gekomen is ons onbekend. De veiling was overigens anoniem. Over de identificatie van 'Mr. N.' als de hertog van Arenberg, zie: J. Deschamp, 'Olivier, Franciscus Johannes, antiquaar, veilinghouder en uitgever', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 10 (Brussel 1964) 483-491.

7 Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience inv.nr. B 12610 1 t/m 3. Ze zijn in de inventarisboeken bijgeschreven op 18 juli 1868. *Stamboek Hendrik Conscience Erfgoedbibliotheek*, dl. 2: 11.714-23.419, aldaar no. 13458 ('Levens & werken der Nederl. Dichteren, HS 2d & 1 tafel, 3 deelen, ingeb., fr. II.-Ollivier te Brussel').

8 Voor een bibliografische beschrijving van de handschriften, zie: Amédée Dermul, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque de la ville d'Amers* (Gembloux en Parijs 1939) 63-64. De albums zijn gedigitaliseerd en online raadpleegbaar via de catalogus van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

9 Eén lemma beslaat soms twee of meer nummers en bij diverse nummers (vooral in volume 2) is geen naam ingevuld, vandaar de incongruentie. De nummering loopt in de twee delen door, anders dan de foliëring. Om snel nazoeken in het album mogelijk te maken (het is doorgaans uitstekend leesbaar) vermelden we bij elke Pan-auteur die we noemen het albumnummer en de (tegenwoordig aangenomen) jaartallen.

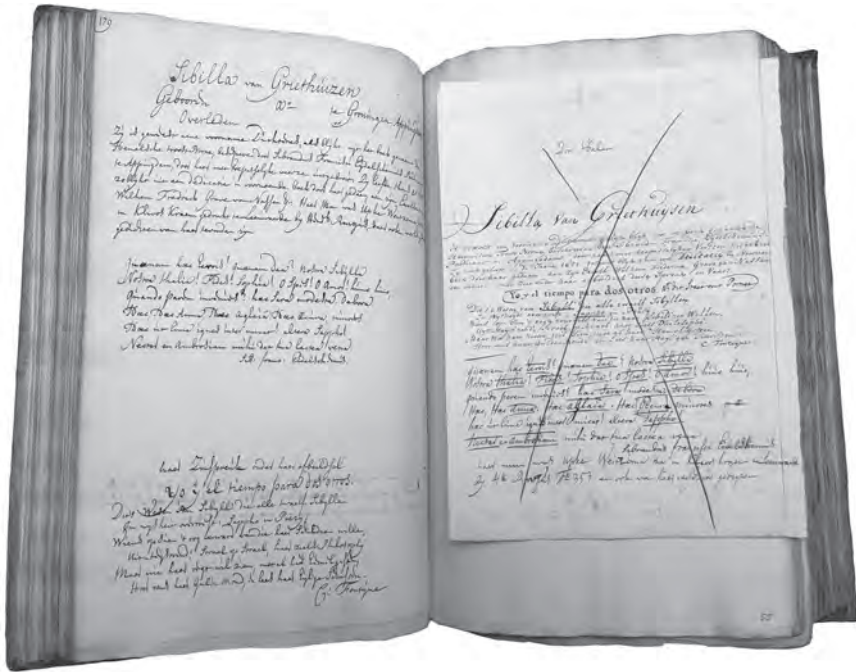
Afb. 3 Pagina gereserveerd voor W.G. van Focquenbroch uit Michiel de Roodes *Aante-keningen* (1732-1744). Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

banden besproken worden, bijvoorbeeld Christina Leonora de Neufville (1713-1781; met een verwijzing naar nr. 371).¹⁰ Er moet dus nog een vervolg geweest zijn met gegevens over auteurs die na 1700 geboren waren en van wie er velen in De Roodes tijd nog in leven waren. Dat vervolg is, net als het gekalligrafeerde afschrift en de verzameling handgeschreven lofdichten, vooralsnog onvindbaar.

De Roode begon waarschijnlijk met het noteren van alle namen, telkens twee op één dubbelgevouwen vel, bovenaan de eerste en de derde bladzijde. De collectie telde in zijn tijd een kleine driehonderd portretten, wat betekent dat er uiteindelijk circa 150 folio's met namen op zijn bureau lagen. De bladzijde gereserveerd voor Willem Godschalk van Focquenbroch (nr. 221; 1640-1670) laat zien hoe zo'n bladzijde er in dit stadium uitzag, met enkel een naam en daaronder de woorden 'Gebooren' en 'Overleden'. Vervolgens is De Roode op zoek gegaan naar de bijbehorende informatie: geboorte- en sterfdata, publicaties en 'andere wetenswaardige omstandigheden'.

Hij kon daarvoor terugvallen op enig voorwerk. Misschien al voordat hij het Pan verwierf had De Roode, enthousiast liefhebber die hij nu eenmaal was, een 'naamboekje' aangelegd met gegevens en teksten over (en misschien ook wel van) geleerden en schrijvers. Dat boekje is, naar wij weten, niet bewaard, maar hij noemt het in het lemma over de theoloog Jacobus Arminius (nr. 70;

¹⁰ Het register loopt tot nr. 374, de Amsterdamse toneelschrijver Anthony Hartsen (1719-1782).

Afb. 4 Losse noties van Arnoud van Halen over Sibylle van Griethuysen in het album van Michiel de Roode. Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

1559-1609). Daar schrijft hij over een bepaald gedicht dat hij wil aanhalen: 'NB in mijn oud naamboekje op Arminius tezoeken // 8 Regels'. Dit soort aantekeningen kon hijzelf of een kopiïst in zijn opdracht later uitwerken; en zo had hij misschien meer informatie beschikbaar voor hij aan het album begon. Ook kon hij, zoals gezegd, voortbouwen op werk van de eerste bezitter van het Panpoëton, Arnoud van Halen. 'Dus verre 't geen Van Halen van hem had aange- teken't', schrijft De Roode halverwege het lemma over Simon Abbes Gabbema (nr. 170; 1628-1688); en onder dat over Gijsbert Japicx (nr. 155; 1603-1666): 'Dit alles uit een brief aan Arnt VHalen'. Kennelijk had Van Halen iemand om informatie aangeschreven, iets wat De Roode zelf ook zou gaan doen. Het album bevat zelfs een paar losse blaadjes met aantekeningen in Van Halens hand: over Sibylle van Griethuysen (nr. 179; 1621-1699), Christoffel Pierson (nr. 199; 1631-1714), Catharina Questiers (nr. 219; 1631-1669) en Cornelia van der Veer (nr. 224; 1639-1704). De aantekening over Sibylle van Griethuysen komt in de buurt van een volledig lemma. Onder haar naam staat het volgende:

Is geweest een voorname Dichteres: gelijk blijkt uit het boek genaamt de Heemelsche Troost borne, beschreeven door Sibrandus Francisci, Eidelshemius Predicant in Appingedam. door haar met toepasselijke verszen uitgebreit Zij heeft geleefd in de Jaare 1651 volgens blijk van een Dedicatie in voornoemd boek door haar gedaan, aan zijn Excell. Wilhem Frederick, Grave van Nassau

Afb. 5 Arnoud van Halen, *Portret van Sibylle van Griethuysen* (1700-1732). Amsterdam, Rijksmuseum.

etc etc etc.... men ziet onder haar afbeelding deese spreuk en vaars
Yo el tiempo para dos otros

Daaronder volgen twee aan haar gerichte lofdichten. De Roode heeft hier nog een en ander bij gezet en vervolgens alles met een paar wijzigingen overgeschreven op de bladzijde die hij voor Griethuysen had gereserveerd. Met de andere blaadjes deed hij (voorlopig) niets.¹¹

De notities van Van Halen zijn door De Roode met zorg gemarkeerd: 'door VHalen'; 'in VHalens hand' schrijft hij erbij. Veel zal hij er niet gehad hebben, en voor de meeste informatie is hij zelf op onderzoek uitgegaan. Dat was tijdrovend, maar niet altijd moeilijk. Over de beroemde geleerden in de collectie, zoals Erasmus, Janus Secundus, de beide Scaligers, Grotius, maar ook over Nederlandse dichters en schrijvers die tot omstreeks 1600 geboren waren (Coornhert, Hooft, Vondel, Cats) bestonden al biografieën en soms uitvoerige lemma's in encyclopedische naslagwerken, zoals het bekende 'Woordenboek' van Hoogstraten en Brouërius van Nidek (10 delen, 1725-1733).¹² Uitgaven van verzamelde dichtwerken bevatten sinds ca. 1680 steeds vaker kortere of langere levensschetsen, en gegevens over schrijvers waren ook te vinden in regionale en

¹¹ Een lofdicht op Cornelia van der Veer staat op de keerzijde van het briefje over Pierson (nr. 199).

¹² David van Hoogstraten en Matthæus Brouërius van Nidek, *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek, behelzende het voornaamste [...] in de woordenboeken van Moreti, Bayle Buddeus, enz.* Tien delen (Amsterdam/Utrecht/Den Haag: Brunel e.a., 1725-1733).